

*Fazakas Sándor*¹:

A megbékélés és az emlékezés etikai kritériumai

Abstract. Ethical Criteria of Reconciliation and Remembrance.

Reconciliation is a fundamental concept of Christian theology, church practice and ecumenical social ethics. It is difficult to give a universally valid definition of reconciliation. The concept reflects the changes of the image of God and man, the shifts in the Christian understanding of salvation in cultural, legal and social context. Despite these significant differences, the juridical and social aspect of the doctrine is a constant in the history of theology and interpretation. According to this classic interpretation, reconciliation refers to the foundational event between God and man. The acting force of the event of reconciliation is God - but the human being has its part in actively participating in the act of reconciliation, accepting the grace of God to collaborate with the creator in social, legal, economic and ecologic reconciliation between God and mankind. Unfortunately, the concept of reconciliation has been stripped of this rich spiritual-theological meaning and was reduced to its social, political and juridical dimensions. In order to counteract the one-sidedness of this understanding of reconciliation, this study aims to explore the theological-biblical complexity of reconciliation, and then to show the relevance of this rich theological concept for the culture of remembrance, philosophical debates, and for the moral-legal dimension of the reconciliation processes of our societies.

Keywords: reconciliation, forgiveness, truth and justice, ethical criteria of remembrance

¹ Egyetemi tanár a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen, társult tanár a kolozsvári BBT Református Tanárképző és Zeneművészeti Karán, E-mail: fazakass@drhe.hu

Bevezető gondolatok és előzetes szempontok tisztázása

Megbékélés – megbocsátás – emlékezés – jóvátétel. Ígéretes fogalmak! De e fogalmak által jelzett valóság és a fogalmak összefüggése korántsem egyszerű, és nem problémamentes. Nyilván, mi sem lehet természetesebb, mint az elvárás, hogy az egyház élje meg, képviselje a megbocsátás és a megbékélés lelkületét, és ne csak hirdesse ennek igényét. A keresztyén vallásról alkotott általános kép, illetve a polgári vallásosságá szelídült, és így módon kultúránk részévé vált világnézeti vallásosság számára kézenfekvő lehet az elvárás: ha elengedő számú ember lenne hajlamos a megbocsátásra, akkor volna realitása a megbékélt társadalom megteremtésének. Ebben a keresztyéneknek kulcsszerepük lehetne, hiszen hitbeli küldetésük tartalma éppen a békéltetés szolgálatában áll. De meg is lehet fordítani az előbbi megállapítás irányát: ha a megbékélés intézményesített keretei kiépítésre kerülnek (pl. a jog, a rehabilitáció és a jóvátétel, valamint a kulturális emlékezet által), végre lehetővé válna, hogy egykori ellenfelek s azok leszármazottai megbékéljenek egymásnak.

Nem mondom, hogy nincs valóságértelme e két elvárásnak, az összefüggés mégsem ilyen egyszerű. Azért nem egyszerű, mert mint látni fogjuk, az e fogalmakkal jelzett valóság igazságértelme és a megbocsátás-megbékélés szereplőinek egymáshoz való viszonyulása, ezek tisztázatlansága, valamint a valóságértelmezésért folytatott harc nagymértékben felelős társadalmi-politikai és egyházi életünk rendezetlenségeiért és az ennek nyomán megélt újabb konfliktusokért. Hogy e megállapítások ne tűnjenek túlságosan elvontnak, és némiképp érzékeltetésre kerüljön a megbocsátás-megbékélés komplexitása, álljon itt néhány példa:

1. Heller Ágnes filozófus egy tekintélyes közéleti-politikai hetilapnak, a német *Die Zeit*nek még 2012-ben adott interjúban² arról beszélt, hogy a magyar közéleti viszonyok rendezetlensége és a demokratikus kultúra hiánya két történelmi traumára vezethető vissza. Trianon és a nemzeti szocializmus traumájának feldolgozatlansága áll a demokratikus fejlődés elakadása és a belső társadalmi feszültségek mögött – Heller szerint. „*A sebek nyitva tartásával lehet szavazatokat szerezni, de megbékélést munkálni nem*”,³ állapítja meg a filozófus. Igaz, elismeri, hogy ennek egyik oka, hogy a szocializmus a felejtés jótékony palástját borította a tragikus történelmi eseményekre. Vagyis: nem volt szabad emlékezni. Van ebben igazság – de mi lehetne ma a megoldás? Az, hogy ne beszéljünk róla? Hiányérzetet kelt az

² Adam SOBOCZYNSKI: *Der Budapester Frühling Ungarns Star-Philosophin Ágnes Heller gibt den Protesten gegen die Regierung ein Gesicht. Was treibt sie an?*, in: *Die Zeit* von 12.01.2012, Nr. 3. 42.

³ Uo.

interjú abban a tekintetben, hogy nem tisztázza: a történelmi-társadalmi traumákra nem az a megoldás, hogy engedjük behegedni a sebeket, s az idő és a jótékony felejtés megold mindent. Itt nagyon is tudatos emlékezésre van szükség, és nem történelmi amnéziára.

2. A hallgatás következményeit, illetve a történelmi tapasztalatok kimondhatatlanságát jól szemlélteti György Péter még 2011-ben megjelent könyve, amelynek már címe is beszédes: *Apám helyett*.⁴ Amint a cím jelzi, a szerző az apja helyett kíván bizonyosságot tenni a múltban átélt tapasztalatokról. Az apa 18 évesen kerül a II. világháború alatt – zsidó származásának köszönhetően – kényszermunkatáborba, ahol saját önazonosságával először szembesül. Innen szabadulva viszont új életet kíván kezdeni. Bár naplót vezet, élményeiről soha nem tud és nem akar beszélni, igyekszik a maga számára egy teljesen új identitást konstruálni. Ehhez a szocialista társadalom, illetve a Kádár-rezsim megteremti a kezdetben ideálisnak látszó keretfeltételeket: az új rendszer ideológusai azt üzenik, hogy a múlt és a jelen az ő kezükben van, a polgárok múltjával nem foglalkoznak, viszont jövőt készítenek számukra... Az apa tehát évtizedeken keresztül hallgat, hogy a múlt emlékei ezt az új önazonosságot szét ne fessítsék, de végül az új társadalmi rendszerben is csalódní kényszerül, önmagával és családjával is konfliktusba kerül. Az emlékezés, a kibeszélés feszítő erejét végül az apa helyett a fiú rója le.

3. A megbocsátás és az igazságtétel feszültségének feloldhatatlanságára a legjobb példa *Václav Havel*, korábbi polgárjogi harcos, későbbi csehszlovák államelnök egy interjújában elhangzott vallomása:

„Elnökké való megválasztásom napján kaptam egy listát azoknak a személyeknek nevével, akiknek korábbi politikai zaklatásomhoz és megaláztatásomhoz köze volt. Aznap nemcsak, hogy elvesztettem ezt a papírt, de elfelejtettem a neveket is. [Majd így folytatta:] De mint államelnök tudatában vagyok annak, hogy a társadalom valamilyen megoldást vár. Ellenkező esetben az lenne a benyomásuk a forradalomról, hogy befejezetlen, nem teljes. Vannak emberek, akiknek életét és családját a korábbi rezsim összetörte... , akik nem könnyen dolgozzák fel azt, hogy az egykori tettesek közül némelyeknek ma is jobban megy, mint áldozatainknak.”⁵

⁴ GYÖRGY Péter: *Apám helyett*, Magvető Kiadó, Budapest, 2011.

⁵ Adam MICHNIK – Václav HAVEL: *Confronting the Past: Justice or Revenge?*, in: Journal of Democracy, 4(1993/1), 22. Vö. Gary SMITH – Avishai MARGALIT (Hrsg.): *Amnestie oder die Politik der Erinnerung in der Demokratie*, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1997. 12.

Ez a differenciált látás, amely különbséget tesz a megbocsátás személyes szabadsága és a múlt bűneinek kérdése elől kitérni nem tudó közéleti felelősség között, a reformátori alapfelismerésre emlékeztet. Arra, hogy az ember *keresztyénként* egyrészt lemondhat a rajta esett sérelmek megtorlásáról, másrészt viszont mint a *világban* hivatalt viselő személy, felelős azért, hogy az igazság (a *iustitia civilis*) a társadalmi megbékélés érdekében érvényre jusson. Ez nem egyfajta kettős morál érvényesítését jelenti valamely kellemetlen társadalmi-politikai kontextusban, hanem a keresztyén ember szabadságának megfelelő viszonyulást, s annak két dimenzióját: a *megbocsátás* lelkiülete és a realitásérzékelés *tárgyszerűsége* nem zárhatják ki egymást.

Tehát a feltételezés, hogy az ember nagyvonalúság, nagylelkűség alapján vagy valamilyen vallásos érzület következtében képes a megbocsátásra és a megbékélésre, valamint a moralizáló elvárás, miszerint a hívő embernek egyenesen erkölcsi kötelessége a megbocsátás, nem számol sem az isteni és emberi megbocsátás, illetve kiengesztelődés komplexitásával, sem pedig a fogalmak által jelzett valóság összetettségével.⁶ Az viszont tény, hogy e fogalmak (megbocsátás, megbékélés, igazságtétel, jóvátétel stb.) – minden komplexitásuk és alkalmazásuk tisztázatlansága ellenére – számos területen „alapfogalomná” váltak. Így például

- a keresztyén vallásban és teológiában (pl. ószövetségi kultuszban, az Újszövetségben Krisztus engesztelő áldozatának értelmezésére, majd a krisztusi életforma követelményeként);
- az egyházi gyakorlatban (pl. a gyónás, a bűnbánat, a feloldozás gyakorlatában);
- az ökumenikus párbeszédben (a tanbeli konszenzuseresés és a „megbékélt különbözőségek egysége” című egyházi közösségkeresés és közeledés jegyében);
- de az ún. emlékezetkultúra részeként is (amely szerint a jövő garanciája a múlttal való megbékélés. Bár itt a legszembevetőbb a teológiai értelemezéssel való ellentét: a média által is gerjesztett közgondolkodás szerint elégtétel, megtorlás, büntetés nélkül nincs bocsánat, nincs megbékélt társadalom);

⁶ Ld. Carolin BOSSMEYER – Tobias TRAPPE: *Verzeihen, Vergeben*, in: Joachim RITTER et al. (Hrsg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie. Bd. 11.*, Schwabe Verlag, Basel, 2001. 1020–1026; FAZAKAS Sándor: *Versöhnung, Vergebung, Verzeihen*, in: Reiner ANSELM – Ulrich H. J. KÖRTNER (Hrsg.): *Evangelische Ethik Kompakt. Basiswissen in Grundbegriffen*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2015. 219–227.

- vagy a politikai retorika területén (Hermann Lübbe hívja fel a figyelmet arra, hogy a politikai vezeklés-rituáléknak konjunktúrája van: népek és országok vezetői nyilvánosan megkövetik nemzetük egykori áldozatait, s ők – vagy legalábbis az áldozatok utódai– megbocsátanak... Az ilyen gesztusok – a bocsánatkérés és annak elfogadása– aztán mindkét oldalon politikai-erkölcsi tőkévé és gazdasági előnyökké konvertálhatók⁷).

Látható hát, hogy a megbékélés és megbocsátás fogalmainak interpretációs sokféleségével van dolgunk, de valamennyi esetén jól kivehetők a vallási áthallások, megfogalmazódik a moralitás igénye, az etikai kritériumok szükségszerűsége, s ezek feltáráshoz keressük a teológiai impulzusokat. Éppen ezért a következőkben 4 szempont felől kívánom röviden jelezni a megbocsátás- és megbékélés-értelmezés tisztázásának szükségszerűségét:

- 1). teológiai értelmezés súlypontja felől,
- 2). a kortárs politikai filozófiával való párbeszéd szempontjából,
- 3). az emlékezetkultúra szemszögéből, valamint
- 4). a további kutatást igénylő megközelítések alapján (a megbékélés etikai kritériumait illetően).

1. A teológiai értelmezés súlypontjai és sokrétűsége

A keresztyén teológia és egyház úgy tekint e fogalmakra, mint sajátosan teológiai fogalmakra, amelyek az idők során részben levetették a csak vallásos-kultikus értelmezés köntösét, és sajátos pályát írtak le a *szociális, politikai és jogi* értelmezések dimenzióiban. Ez egyúttal a fogalom „etizálódás”-át hozta magával, vagyis a fogalmak etikartartalma és üzenete lett meghatározóbb a köztudatban. A teológia számára viszont a csak etikai értelmezés önmagában nem kielégítő, további teológiai korrekcióra van szükség.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a fogalom vallási, jogi és szociális értelmezései már a bibliai iratokon belül és azok áthagyományozásának összefüggéseiben is megtalálhatóak és megkülönböztethetők. A bibliai szöveg exegézisének újabb és újabb eredményei, a keresztyén emberkép változásai, az istenkép és az üdvértelelemzés hangsúlyeltolódásai a társadalmi-

⁷ Hermann LÜBBE: »*Ich entschuldige mich*«. *Das neue politische Bußritual* (2001), Berliner Taschenbuch Verlag, Berlin, ²2003. 11–47.

kulturális, jogi és politikai kontextusok függvényében további értelmezési lehetőséghez vezettek. Tehát nemcsak az Írás szövegeinek áthagyományozása terén, de az egyház- és teológiatörténeten belül sem egységes a kép.⁸

Így a *megbékélés* fogalma e fejlődéstörténeten belül és értelmezési lehetőségek dacára jelenti:

- az Isten és az ember közötti alapvető történet;
- az ellenségeskedés megszüntetését ember és ember, személy és csoport, illetve csoportok, népek és nemzetek között;
- jelenti a bűn által megbontott közösség helyreállítását Isten és ember, ember és ember között;
- nem utolsósorban jelenti a felelősségteljes viszonyulást az embertárs és a környezet irányába (környezet-etika, öko-teológia);

A fogalom teológiai tartalmának súlypontja abban áll, hogy a megbékélés elsődleges cselekvő alanya Isten – az ember csupán részesedik Isten békéltető munkájából. De az ember nem meghosszabbítja⁹ Istennek e munkáját, és nem helyette végzi el. Sokkal inkább ez az erő veszi igénybe az embert, akinek az lesz a küldetése, hogy az istennélküliség, illetve az istentől való elfordulás káros szociális, jogi, politikai, ökonómiai és ökológiai következményeit felszámolja, de legalábbis ellensúlyozza!

A teológia a megbocsátást és a megbékélést Jézus Krisztus kereszthalála és feltámadása felől értelmezi. Ez már önmagában is komplex, és újabb értelmezési nehézségek előtt álló feladatot jelent. Miért? Azért, mert a *megbocsátás* és a *megbékélés* alapját Jézus Krisztus kereszthalála mint méltatlan, jogszerűségét tekintve kétséges és erőszakos halálbüntetés, ugyanakkor mint elkerülhetetlen és szükségszerű *áldozat* képezi, amely egyúttal Isten bűn ellen való haragjának helyettes elszenvedése, azaz *helyettes elégtétel*, s amely csak ebben a formában és így vezet el Isten és az ember közötti kiengesztelődéshez – az

⁸ Vö. FAZAKAS: *Versöhnung, Vergebung, Verzeihen*, 219–220; Ulrich H. J. KÖRTNER: *Evangelische Sozialethik* (UTB 2107), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, ³2012. 138–147; Hans-Richard REUTER: *Art. Versöhnung IV. Ethisch*, in: Horst BALZ et al. (Hrsg.): *Theologische Realenzyklopädie, Bd. 35.*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2003. 40–43; Gerhard SAUTER: *Art. Versöhnung*, in: Erwin FAHLBUSCH et al. (Hrsg.): *Evangelisches Kirchenlexikon, Bd. 4.*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, ³1996. 1165–1169.

⁹ KÖRTNER: *Evangelische Sozialethik*, 144–145.

Írás bizonyágtétele szerint. Ugyanakkor korunk embere azt kérdezi: miért van szükség a megbékélés eléréséhez áldozatra, még hozzá véres áldozatra? Az ember megváltására valóban csak Jézus kereszthalála által, mint önkéntes odaszánás által kerülhet sor? Az ember és az Isten közötti kapcsolat helyreállítsa csak ilyen drasztikus módon történhet meg, s mint ilyen, tényleg Isten üdvtervének része? Ilyen haragvó lenne a szeretet Istene, aki büszkeségében megsértve nem éri be kevesebb áldozattal, csakis saját fiának véres feláldozásával? E kérdések már önmagukban is jelzik az Evangélium központi üzenetével szembeni értetlenséget, valamint azt a kurrens teológiai útkeresést és vitát, illetve polémiaiát, amely egy haragvó és bűn miatt sértett, kiengesztelésre szoruló Isten képzetét kívánja értelmezhetőbbé tenni vagy helyette egy elfogadhatóbb istenképet felvázolni. Korunk embere ugyanis nemcsak idegenkedve tekint az isteni véres áldozat tényére, de maga is gyakran kerül az áldozat szerepébe (viktimizálódik), az agresszió sokféle megnyilvánulásának, történelmi, társadalmi és politikai vagy éppen gazdasági igazságtalanságainak összefüggéseiben.¹⁰ Másfelől, s talán éppen ezért, az áldozat fogalmának, illetve az áldozatiság jelenségének leírására már nem tarthat kizárólagos igényt a „csak” vallási-teológiai értelmezés – a teológiai és vallástörténeti értelmezéseken túl kultúranropológiai, szociológiai, filozófiai vagy éppen jogelméleti és viktimológiai megközelítések is érvényt követelnek maguknak, amelyre a teológiának reflektálnia kell.¹¹ Tény, hogy a kérdésre – „tulajdonképpen mi történik Krisztus kereszthalálában?” – maga az Újszövetség sem csak egy értelmezési megoldást nyújt. A helyettes engesztelő áldozat (*sacrificium*) kategóriájának igénybe vétele aránylag ritkán fordul elő (Kol 1,20; 2,14; Zsid 5), és már bizonyos teológiai intenció

¹⁰ Ld. ehhez Klaus-Peter JÖRNS: *Notwendige Abschiede. Auf dem Weg zu einem glaubwürdigen Christentum*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2004. Vö. Klaus WENGST: »...dass der Gesalbte gemäß den Schriften für unsere Sünden getsorben ist«. *Zum Verstehen des Todes Jesu als stellvertretende Sühne im Neuen Testament*, in: *Evangelische Theologie*, 72(2012/1). 22–38; Bertold KLAPPERT: »*Alles menschliche Leben ist durch Stellvertretung bestimmt*« (D. Bonhoeffer). *Oder: Siehe das Lamm Gottes, dass die Sünde der Welt (er-)trägt* (Joh 1,29), in: *Evangelische Theologie*, 72(2012/1). 39–63.

¹¹ Ld. ehhez a Debreceni Egyetem Kulturális Archeológia Kutatócsoport (<http://kultarch.unideb.hu/a-kutatorcsoportrol/>) interdiszciplináris érzelmkutatás-sorozatának keretében megjelent BALOGH László Levente – VALASTYÁN Tamás (szerk.): *Az áldozat reprezentációi*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. (Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 2.); ezen belül FAZAKAS Sándor: *A Krisztus áldozatára való emlékezés és a kiengesztelődés társadalmi relevanciája*, 25–41.

és korrekciós szándék érvényesülését látjuk benne (pl. az ószövetséggel való kontinuitás, illetve a beteljesedés alátámasztása, valamint az adott kor vallási környezetével szembeni polémia).¹² Mindemellett igazat kell adnunk *Philipp Stoellger*nek, aki szerint „nem az áldozat vallásfenomenológiai és vallástörténeti értelmezése teszi érthetővé azt, ami Jézus kereszthalálában történik, hanem a kereszthalál értelmezi és pontosítja azt, ami az áldozatban végbemegy.”¹³

Továbbá nem tekinthetünk el attól a körülménytől sem, hogy már az Újszövetségben is egymásnak feszül a *feltétel nélküli megbocsátás* és a *feltételes megbocsátás* valósága. Mert amíg az Evangéliumok arról tesznek bizonyosságot, hogy Isten Jézus Krisztusban radikális módon, feltétel nélkül, minden emberi aktivitást megelőző módon fordul oda az emberhez, és részesíti kegyelmében, az Úri Ima 5. kérése, illetve Jézus imádkozásról szóló tanítása (Mt 6,12.14–15) feltételesen és megbonthatatlanul kapcsolja össze az isteni és emberi megbocsátás aktusát. Valóban, az Isten bocsánata az ember megbocsátásra való hajlandóságától függene? A látszólagos ellentmondás feloldásához figyelmet érdemel *Frank Crüsemann* érvelése, aki szerint a megbocsátás e kérése és számára feltételrendszere mögött az adósságelengedés Tórából ismert jogrendje áll,¹⁴ amely a *Hegyi beszéd* címzettjei számára minden bizonnyal ismert volt. Ez a körülmény két dolgot jelez:

○ egyrészt, aki imádkozik a megbocsátásért, az nem spekulálhat a kölcsönösségre, hanem a megbocsátás lelkületét és a megbocsátás megtapasztalását isteni ajándékként fogja fel. Vagyis tudatosítja, hogy a megbocsátás saját erőből nem lehetséges – de a megbocsátás megtapasztalása ugyanakkor kötelezi is őt arra, hogy a könyörületet továbbadja, gyakorolja;

○ másrészt a bibliai üzenet realizmusához hozzátartozik az a tényállás, hogy a Tórában az elengedés nem az egyetlen megoldás az adósság rendezésére, illetve az elengedéssel még nincs letudva az ügy. Így a bűnök esetén sem: a bűn mint bűn-tartozás, vagyis a vétkes cselekedetek közvetve vagy közvetlenül kihatással vannak az emberi kapcsolatokra, de

¹² WENGST: »...dass der Gesalbte...«, 22–24.

¹³ Philipp STOELLGER: *Ende des Opfers und Opfer ohne Ende. Neure systematisch-theologische und religionsphilosophische Perspektiven zum »Opfer«*, in: Verkündigung und Forschung, 56(2011/2). 62–78, 68. Vö. még: Ingolf U. DALFERTH: *Der auferweckte Gekreuzigte. Zur Grammatik der Christologie*, Mohr- Siebeck, Tübingen, 1994. 295–297.

¹⁴ Frank CRÜSEMANN: *Die Tora. Theologie und Sozialgeschichte des alttestamentlichen Gesetzes*, Kaiser Verlag, München, 1992. 264–269.

a jövő generációk helyzetére nézve is. Adott esetben be kell rendezkedni a *bűn következményeinek elhordozására* (ld. 1Móz 4; Ézs 53; Gal 6,2), meg kell tanulni *elviselhetővé tenni az együttélést*, ki kell alakítani az együttérés kultúráját, azt a készséget, amely átlátja a bűnösszefüggéseket, s ezekkel szemben megpróbálja felépíteni az életet segítő struktúrákat. (Ez olyan teológiai-etikai potenciál, amely a poszt-totalitárius társadalmaknak tanulni kellene, illetve meg kellene szívlelni az áldozat–tettes kapcsolatok terén vagy a jóvátétel jog gyakorlatában stb.)

Ugyanakkor a *megbocsátás* – teológiailag nézve – az *egyetlen lehetőség* a bűn további terjedésének megátolására. A megbocsátás megszakítja a bűn „pro-cessus”-át, továbbgyűrűzését, a gonoszság beláthatatlan láncolatának sorát – hisz az el nem intézett múlt és történelmi bűn további igazságtalanságokhoz vezet. A megbocsátás által a tettes és az áldozat, a megbocsátásra ráutalt és a kárvallott személy között egy különös kapcsolat és kötelező viszonyulás jön létre. Nem arról van szó, hogy a megbocsátó „jócselekedete” diadalmaskodik az örök hálára kötelezett bűnös felett – hiszen mindketten egy felsőbb igazság és rend érvénye alatt állnak. De a megbocsátást gyakorló kettős értelemben is „helyettes” lesz a vétkes számára: egyrészt a másik számára *elenged* valamit, amit az amúgy sem tudna jóvátenni, s ennek deficitjét kénytelen maga *elhordozni*, másrészt a megbocsátó *reprezentánsa* lesz annak a felső „hatalomnak”, amely őt a megbocsátásra készítette. Innen nézve a kereszt (Krisztus keresztje) az irgalom forrásává válik a bűnös ember számára, a megbocsátó ember pedig Isten *eszköze* a bűnösök megigazításában.¹⁵

2. A megbékélés témája a teológia és a kortárs politikai filozófiával való párbeszéd összefüggésében

Már történt utalás arra, hogy a múlt igazságtalanságainak feldolgozására és a diktatúrák működési mechanizmusainak megismerésére irányuló igény kapcsán, valamint az emlékezetkultúrák konjunktúrájának köszönhetően a megbékélés fogalma a politikai retorika szinte mindennapi fogalmává vált. Ezzel együtt viszont újabb probléma állt elő: egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a múlt vétkeit nem lehet egyszerűen levéltári anyagként archiválni, hiszen az emlékezetkultúra következtében a múlt eseményei a jelen állandó dimenziójává

¹⁵ Ld. ezt részletesen FAZAKAS Sándor: *Emlékezés és megbékélés. A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2004. 86–96.

váltak. Az érintettek, egykori áldozatok és tettesek lassan már nincsenek az élők sorában – mégis, a közgondolkodás, talán épp a média által generált szenzációhajszolásnak köszönhetően, továbbra is a leleplezésekben, az érintettek morális elmarasztalásában érdekelt. Ezt a tendenciát még a tudományos igényű kutatás sem képes kellő mértékben ellensúlyozni. Mindez nem több megbékélést, hanem további konfliktusokat eredményezett, tovább mélyítette a generációkat átívelő bizalmatlanság kultúráját. Talán ezért sem véletlen, hogy a *megbocsátás és a megbékélés* a 20. századi politikai filozófia, s egyúttal a filozófia és a teológiai párbeszédének nagy témájává vált,¹⁶ annak az óhajnak a jegyében, hogy végre lehessen a múlt történéseiről moralizálás, bűnbakállítás, ítékezés, politikai instrumentalizálás és leegyszerűsítések nélkül beszélni. Ez a diskurzus keresi a megbocsátás lehetőségét a cselekedetek „viszszafordíthatatlanságának”¹⁷ láttán, vagy az olyan történelmi bűnök és borzalmak, illetve a gonosz olyan eskalációira való tekintettel, amelyeknek „nem lett volna szabad megtörténni”¹⁸, s amelyeket *Vladimir Jankélévitch* „megbocsáthatatlannak” vagy „kiengesztelhetetlennek”¹⁹ nevez.

A korábbi filozófiai és vallásbölcseleti diskurzus arról szólt, hogy a megbocsátás olyan emberi lehetőség, amely megelőzheti a további konfliktusok kirobbanását. Ez a megközelítés és értelmezési séma viszont elérte határát – vagyis nem segít ott, ahol az emberiség és emberiség ellen elkövetett, korábban nem ismert és emberi képzelőerőt meghaladó dimenziókat öltött (pl. genocídiumok, koncentrációs táborok formájában). A kérdés így hangzik: hogyan lehetséges a megbocsátás ott, ahol a gonoszság a történelemben minden addig ismert embertelenséggel, bűnnel össze nem hasonlítható méreteket öltött, ahol kimondhatatlanná vált a borzalom, ahol – szintén Jankélévitch szerint – a „bocsánat meghalt a lágerben”?²⁰

¹⁶ Részletesebben írtam erről ld. FAZAKAS Sándor: *Versöhnung als Modell der historischen Aufarbeitung*, in: *theologie.geschichte*, 7(2012), <http://universaar.unisaarland.de/journals/index.php/tg/article/viewArticle/477/516#fuss8>

¹⁷ Hannah ARENDT: *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1960. 236.

¹⁸ Idézi Burkhard LIEBSCH: *Bezeugte Vergangenheit oder Versöhnendes Vergessen: Geschichtstheorie nach Paul Ricœur* (DZPh Sonderband 24.), Akademie Verlag, Berlin, 2010. 8.

¹⁹ Vladimir JANKÉLÉVITCH: *Verzeihen?*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2006. 29. Vö.: VISKY S. Béla: *A filozófia keresztje. A megbocsátás problémája Vladimir Jankélévitch morálfilozófiájában*, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2016. 85–95; 145–155.

²⁰ JANKÉLÉVITCH: *Verzeihen?*, 22–23.

Ez a párbeszéd, illetve a bocsánatról való illetén gondolkodás egy nagyon fontos szempontra figyelmeztet: nem követelhető automatikusan a megbocsátás ott, ahol a bűn leírhatatlan, jóvátehetetlen, nem tulajdonítható konkrét cselekvő alanynak,²¹ ahol egyszerűen meghaladja az emberi lehetőségek határát. Nos, ez az a pont, ahol *Jacques Derrida* azt mondja: a megbocsátás nem tartozik a normalitások sorába – a „*megbocsátás a lehetetlen megpróbálása*”.²² Ezért kivételes lehetőség – és kivétel is kell, hogy maradjon. A megbocsátást nem lehet szabványosítani. Vannak helyzetek, amikor megbocsájthatók bizonyos cselekedetek – ahol lehet és szabad apellálni több humanitásra, belátásra, türelemre, tapintatra, elnéző magatartásra, amikor a mindennapok közösségi-társadalmi életében gyakorolni kell a szolidaritást. A tulajdonképpeni kihívás a megbocsáthatatlan megbocsátásának paradoxonában áll. Itt már a megbocsátásról való gondolkodás transzcendens, illetve eszkatológia horizontra kerül, ahogy *Klaus Michael Kodalle* (jénai filozófus és teológus) megállapítja: világunkban, a megbocsátás és megbékélés folyamatainak minden tökéletlensége ellenére, a megbocsátásra való törekvés jelértékű lesz: „*visszatükrözi a kegyelem jelenvalóságát*”²³ a kegyetlenség világában, s anticipáló módon jelzi a már megtörtént dolgok végső transzformációját... Ha pedig szekuláris intézmények, mint az állam és a jogrend, képesek az irgalom meghirdetésére és gyakorlására, akkor az egyházaknak ez az intézményekben nem konkurenciát kell látni, sokkal inkább az egyházaknak kell újabb impulzusokat adni az irgalmasság kultúrájának kialakítása érdekében.²⁴

3. Megbékélés az emlékezetkultúra szempontjából

Politikai és társadalmi kontextusban a megbékélés igénye arról szól, hogy a személyesen vagy kollektív módon elszenvedett sérelmek, az erőszak és a megaláztatások átélése felett nem lehet „csak úgy” napirendre térni. Szükség van valamilyen „munkára”, gyászmunkához

²¹ A szervezetek, intézmények, közösségek kollektív cselekvő alanyiségéhez ld. FAZAKAS Sándor: *Vétkeztünk... Egyház történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében*, L'Harmattan, Budapest, 2017. 181–193.

²² Jacques DERRIDA: *Jahrhundert der Vergebung. Verzeihen ohne Macht – unbedingt und jenseits der Souveränität*, in: *Lettre International*, 48(2000). 10.

²³ Klaus-Michael KODALLE: *Verzeihung denken. Die verkannte Grundlage humaner Verhältnisse*, Wilhelm Fink Verlag, München, 2013. 384.

²⁴ KODALLE: *Verzeihung denken*, 386–389.

hasznos folyamatra, pl. emlékezésre, amely segít begyógyítani a sebeket, elhordozhatóvá teszi a terheket. Egy ilyen megbékélés (a helyzettel, a múlttal, a következményekkel), úgy tűnik, rá van utalva az emlékezésre, az események felelevenítésére, a mementókra – ha az ember a jelent elfogadhatónak, a jövőt pedig reményteljesebbnek szeretné látni és formálni.

Az ilyen emlékezés, illetve emlékezetkultúra – az európai társadalmakban – már meglehetősen meghonosodott, egyesek szerint *civil vallássá*²⁵ lett, de legalábbis alapstruktúrájában magán hordozza a zsidó-keresztény vallás sajátos emlékezésjegyeit.²⁶ Ez azt jelenti, hogy az emlékezetkultúra két alapfeltételt nem nélkülözhet:

- a) a múltbeli történések lehető legpontosabb, objektív megjelenítését (rekonstrukcióját);
- b) a jelen plauzibilizálását;

Ez a két igény és érdek viszont nem feltétlenül egészíti ki sikeresen egymást – sőt, inkább feszültség és ellentmondás van köztük, s ennek következtében morálisan túlterheli a megbékélés folyamatát. Miért? Azért, mert a historizmus jegyében fogant történelmi munka arra törekszik, hogy lehetőleg pontosabban, szépítés nélkül, s ha kell kíméletlenül tárja fel azt, ami történt. A múlt, illetve a megtörtént esemény ily módon való (re)konstruálása nem feltétlenül szolgálja a valósággal való kibékülést, a megbékélést.²⁷ Ugyanakkor ott van a történelmi munkával és az emlékezéssel szemben az emlékezetkultúra „normatív elvárása”, azaz az elvárás, hogy *milyen kellene, hogy legyen a jelen...* és ehhez milyen múlt „illik”? Ugyanakkor az emberi vétek és bűn történetének feltárása nem hoz egyből megnyugvást – sokkal inkább újabb konfliktusokat generál az érintettek és a társadalmi szereplők között. Közben látjuk, hogy problematikus minden olyan emlékezetpolitika, amely egyoldalúan csak tettesorientált, vagy csak áldozatorientált; amelyik megbánást követel az egyik oldalon, megbocsátást a másik oldalon, annak érdekében, hogy a politikai normalitás helyreálljon, a megbékélt közösség ideálja valóra váljon.

²⁵ Ulrike JUREIT – Christian SCHNEIDER: *Gefühlte Opfer. Illusionen der Vergangenheitsbewältigung*, Campus Verlag, Bonn, 2010. 38. Vö. Robert N. BELLAH: *Civil Religion in America*, in: *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 96 (1967). 1–21.

²⁶ Peter BUBMANN – Roland DEINZER – Hans Jürgen LUIBL (hrsg.): *Erinnern, um Neues zu wagen. Europäische Gedächtniskulturen. Evangelische Perspektiven*, Gymnasialpädagogische Materialstelle, Erlangen 2011. 13.

²⁷ Vö. GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.

Egy ilyen, valamely eszme, ideológia, politikai elvárás jegyében történő megbékélés-folyamat ára az igazság – történelmi igazság és teológiai igazság értelmében egyaránt. Nyilván, ennek a megbékélés-folyamatnak a pozitív hozadékát nem lehet leértékelni, pl. a jóvátétel, a rehabilitációk, visszamenőleges igazságszolgáltatás tekintetében. Mégis megtörténhet, hogy áldozatok anélkül halnak meg, hogy a megbékélés valóságát megtapasztalhatták volna, pedig talán személy szerint készek lettek volna a megbocsátásra is.

Az elmúlt 30 év megbékéléssel és emlékezetkultúrával foglalkozó szakirodalma arról a tapasztalatról számol be, hogy egy politikai vagy világnézeti-ideológiai jelleggel átítatott emlékezetkultúra mindig moralizáló igénnyel lép fel: *csak aki emlékezik, és helyesen emlékezik*, az remélhet megváltást, a múlt bűneitől való szabadulást (nyilván csupán a morális felmentés értelmében, ami valójában nem következik be).²⁸ Ebben a folyamatban a morál hatalmi eszköz lesz – a *morál hatalma pedig a morál propagálóinak érdekeit* hivatott szolgálni,²⁹ függetlenül attól, hogy képviselői a társadalmi igazságosság, a közösség jóléte vagy a jövő nemzedékek érdekeinek jelszavaival lépnek fel. Ha egyik vagy másik politikai erő, az államot is beleértve, morális igényeket hirdet meg, célja nem más, mint a saját értelmezése szerinti rend fenntartása, s ehhez a közösség identitását is formálni akarja – holott ez nem a politika feladata. Ami még rosszabb: a morál deklarálása mellőzi az érveket, nem értékeli a belátást (helyette elvárása van), aláássa a bizalmat, megerősíti az előítéleteket, és kettős morálnak ad táptalajt (pl. amit szabad az elitnek, nem szabad a polgárnak; vagy elítéli a kirekesztést és a diszkriminációt az ellenfélnél, saját körein belül viszont megtagadja a szolidaritást).

²⁸ Ld. JUREIT–SCHNEIDER: *Gefühlte Opfer*. Vö. Gert PICKEL: Nostalgie oder Problembewusstsein? Demokratisierungshindernisse aus der Bewältigung der Vergangenheit in Osteuropa, in: Siegmund SCHMIDT – Gert PICKEL – Susanne PICKEL (hrsg.): *Amnesie, Amnestie oder Aufarbeitung? Zum Umgang mit autoritären Vergangenheiten und Menschenrechtsverletzungen*, Wiesbaden, 2009. 129–158.

²⁹ Ld. Rolf ZIMMERMANN: *Moral als Macht. Eine Philosophie der historischen Erfahrung*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg, 2008; Otfried HÖFFE: *Die Macht der Moral im 21. Jahrhundert. Annäherungen an eine zeitgemäße Ethik*, C. H. Beck Verlag, München, 2014.

4. A megbékélés és az emlékezés etikai kritériumai

4.1. Az *áldozatszerep kisajátításának tilalma!* Hogy miről van itt szó, azt leginkább az ún. Wilkomirski-botrány szemlélteti. Binjamin Wilkomirski 1995-ben publikálta nagy sikerű és több nyelvre lefordított könyvét,³⁰ amelyben önéletírás formájában arról számol be, mit tapasztalt, és hogyan élte át lengyel-zsidó gyerekként a koncentrációs táborok borzalmát. Három évvel később megrendült hírneve és hitelessége, miután kiderült, hogy valójában soha nem járt koncentrációs táborban, nem holokauszt túlélő. Eredeti nevén Bruno Grosjean, és Svájcban nőtt fel. Az ügy részleteitől eltekintve feltevődik a kérdés: mivel magyarázható a könyv sikere, s az a körülmény, hogy sokan lelepleződését követően is kitartottak a szerző mellett? *Ulrike Jureit* történész szerint egy érzelmileg felfokozott, egyoldalúan áldozat-orientált emlékezetpolitikai kontextus törvényszerűen termelte ki magából a jelenséget.³¹ Wilkomirskinek élménybeszámolóival sikerült kimondania azt, amit a valódi traumát túlélők nem tudtak kibeszélni – a túlélők helyett elmondott történetek, s egyáltalán a „kölcsonzött identitás” olvasók egész sorát segítette az áldozatokkal való azonosulás szándékában. Tipikus példa ez arra, hogy elsősorban nem az áldozatok, hanem a tettesek utódainak nemzedéke kívánja az emlékezés által kollektív módon kisajátítani az áldozatokat. Az ártatlanul elpusztítottakkal vagy éppen szenvedő túlélőkkel való azonosulás ugyanis erkölcsileg kifizetődőbb: felment a teherterhelés vagy a felelősség (nemzedékekre ránehezülő) terhe alól, s megteremti az elhatárolódás garanciáját a valódi vagy vélt tettesektől. Hasonló tendencia viszont más összefüggésben is tette érhető: a legújabb kori totalitárius rendszerek összeomlása után vagy igazságtalanságokat kitermelő gazdasági és politikai struktúrák összeomlását követően – pl. a kommunista rezsim összeomlása után – nem kevesen voltak azok, akik állítólagos múltbeli szenvedéseikre hivatkozva követeltek maguknak (vagy egymásnak) pozíciót az új társadalmi rend vezetésében. Az áldozatmotívum igénybevétele általában együttjárt/jár a saját stilizált életrajzok felvázolásának igyekezetével, a saját áldozatmítosz kiépítésének törekvésével – nyilván a több figyelem, a nagyobb szimpátia vagy a kiváltság bánásmódban való részesedés elérése érdekében. Nyilván ez nem kis zavart okozott környezetükben, főleg, hogy ebben az új felállásban a személyes szimpátia, az érzelmi momentum, az áldozatszerepnek kijáró respektus elvárása mögött eltörpültek

³⁰ Binjamin WILKOMIRSKI: *Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939–1948*, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1999.

³¹ JUREIT–SCHNEIDER: *Gefühlte Opfer*, 23–26.

a szakmai kompetenciák és a hozzáértés. Ennek negatív következményeire itt nem térhetünk ki, de túl nagy képzelőerőt nem követel. *Alexander Schuller* szociológus találóan összegzi ezt a tendenciát, amikor tapasztalati megfigyelésekre alapozva azt mondja: „*mindenki áldozat szeretne lenni, áldozat szeretett volna lenni, vagy azért harcol, hogy áldozatként ismerjék el.*”³² Ez az egyoldalú, illetve érdekezérlátó áldozatorientáltság viszont megmérgezi az emlékezés kultúráját, s végsősoron a valódi áldozatok emlékét sérti. Ezért az emlékezés kultúrájának alapvető erkölcsi követelménye az áldozatszerep kisajátításának tilalma kellene, hogy legyen.

4.2. Az átélt *tapasztalatok, érzések és érzelmek komolyan vétele* és a „kibeszélhetőség” fórumainak megteremtése! Ez a szempont két irányban is érvényes lehet. *Egyfelől* nem tagadható, hogy az emlékezés és a megbékélés folyamatában nem lehet eltekinteni az áldozatok érzéseitől és érzelmeitől – azoknak az érzéseitől, akik traumaként élték át a múlt történéseit. De nemcsak a konkrétan elszenvedett megaláztatás, kínzás, félelem és vesztség tartozik ide, hanem az a körülmény is, ha az áldozat erről nem tud beszélni, nem tud emlékezni, mert a környezet ezt nem teszi lehetővé számára. Számtalan irodalmi példa áll rendelkezésünkre arra nézve, hogy milyen kín pl. „túlélőként a túlélést túlélni”,³³ vagyis olyan emberek között élni, akik a féltetés technikáját tökélyre fejlesztették. *Másfelől* nem tagadható, s alátámasztására tudományos kutatások eredményei is szolgálnak, hogy voltak, akik úgy vállaltak szerepet az elnyomó rendszerek működtetésében (a tettesek), hogy meg voltak győződve aktivitásuk igazságáról, s rajongtak a politikai rendszer nagy eszméiért.³⁴ Vagy éppen a korábban elszenvedett sérelmek, megaláztatás, elnyomás követelt magának kitörési pontot. Azaz, az egyénileg vagy kollektív módon átélt hátrátétel és szegény

³² Alexander SCHULLER: *Opfertod und BRD*, in: Knut BERNER: *Neure Verflechtungen von Macht, Religion und Moral*, Lit Verlag, Hamburg, 2006. 20

³³ A korábban már említett György Péter esetén túl ld. Cornelius HELL: »...dann hat Gott sich mir im Bild von Auschwitz offenbart«. *Das Werk des ungarischen Schriftstellers Imre Kertész*, in: *Orientierung*, 60 (1996). 222.

³⁴ *Stephan Marks* német szociálpszichológus egy átfogó kutatási projekt keretében több tucat egykori nemzetiszocializmus iránt elkötelezett, de nem prominens egyénnel, egykori hivatalnokkal vagy hétköznapi emberekkel készített interjúk kiértékelése után arra a kérdésre keresi a választ, hogy Hitler és mozgalma miként bővíthette el annyira emberek sokaságát, hogy kockára tegyék családjukat, életüket és egészségüket, s a vezér és a haza szolgálatában feladják emberségüket. Tény, hogy a hagyományos kutatás, időközben a további totalitárius államformák esetén is, általában a diktatúra struktúráját, szervezeteit, kiváltó történelmi és politikai előzményeit veszi számba, tények és adatok alapján. Viszont a pszichológiai és szociálpszichológiai megfigyelés korábban nem vizsgált tényezőkre

agressziót váltott ki azok iránt, akiket (állítólag) okolni lehetett az éppen adott társadalmi problémákért.³⁵ De az is megtörténhetett, hogy a bizonyos érzelmek hatása alatt (legyen az bosszúvágy, elégtétel, öngazolás stb.) – egy újabb történelmi, illetve társadalmi-politikai fordulat után – az egykori áldozatból tettes és tettesből áldozat lett. Ma már szinte hihetetlen, de alig néhány évtizede, szintén modernnek és civilizáltnak tartott, de gazdasági és szociális krízisek által megtépázott társadalmakban, deklarált „morális alapelvek mentén”, de felfűtött emocionális állapotban, éppen aktuális, érzelmileg túlfűtött „világértelmezéshez” csatlakozva jutottak el emberek az embertelenség és barbárság korábban nem ismert stádiumaiba.³⁶ Ezért a keresztyén egyháznak és teológiának különös felelőssége van ebben a vonatkozásban is, például az *együttézés etikájának* munkálása terén. Ez nem jelenthet mást, mint azt a feladatot, hogy az egyház, a gyülekezetek – nyilván erre felkészített szakemberek, mediátorok, munkatársak segítségével – megteremthetik azokat a fórumokat, védett tereket, ahol emberek emlékezhetnek szenvedéstörténetükre, félelmeikre, az elszenvedett sérelmekre vagy az átélt szégyenre. Mindez nyilván nem deskriptív módon történik, hanem elbeszélések, narratívák által, miközben az elszenvedett vagy a szégyellnivaló történet újból megjelenítésre, s egyben kimondásra kerül. Nyilván van ennek a vállalkozásnak veszélye is: a szubjektív viszonyulás az egyes történetekhez, amely stilizált életrajzokhoz és emlékezésnarratívákhoz vezet – de itt nem azon van a hangsúly, hogy az egyes elbeszéléseket s azok variánsait versenyeztessük, s kiválasszuk az igazit. Sokkal inkább az a tét, hogy a történetek nyitottak maradjanak: nyitottak arra, hogy szubjektív módon átélt érzelmek összevetésre kerülhessenek a tudományos kutatásból nyert

kérdez rá: a motivációra – arra, hogy miként alakul ki a konformizmus kényszere, milyen tényezők mentén kerül átértékelésre az ember korábbi morális érzéke? Stephan MARKS: *Warum folgten Sie Hitler? Die Psychologie des Nationalsozialismus*, Patmos Verlag, Düsseldorf, 2007. 18–21, 167–175. Vö. Harald WELZER: *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Fischer Verlag, Frankfurt a. M., 2005.

³⁵ Egy-egy társadalmon belül ma is lehetnek olyan egyének és csoportok, akik úgy érzik, nem képesek lépést tartani a fejlődés irányával, tehetetlenül sodródni és leszakadni, a történelmi és gazdasági döntéseknek csak elszenvedő tárgyai (áldozatai) lesznek, de nem képesek maguk irányítani sorsukat. Ez az érzés előbb vagy utóbb agresszióba torkollhat. Ld. Klaas HUIZING: *Shame on you! Scham als Grundbegriff einer protestantischen Ethik*, in: *Zeitschrift für Evangelische Ethik*, 57(2013/2). 95.

³⁶ Ld. Johannes FISCHER: *Verstehen statt Begründen. Warum es in der Ethik um mehr als nur um Handlungen geht*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 2012. 133–136.

objektív ismeretekkel, és hogy a későbbi nemzedékek megtanuljanak érzékenyen bánni e tapasztalatokkal, s a traumákat átélő érintetteknek ne kelljen egy életen át stilizált identitásformákkal kísérleteznie...

4.3. A megbocsátás és megbékélés ethosza *nem ismerhet kényszert* – de épülhet *bizalomra!* A megbocsátás és a megbékélésre való hajlandóság csak szabad elhatározásból történhet. Sem a megbocsátás, sem a bűnvallás nem történhet külső elvárásra, erkölcsi nyomásra. Nyilván, ha nincsenek fórumok és keretek, s mindehhez megfelelő kultúra, a megnyílás is elmarad. Meggyőződésem, hogy ezzel a feszültséggel még sokáig együtt kell élni: a múlthoz való viszonyulás jogi és politikai követelménye, illetve a megismerés tudományos igénye, valamint a vallomásoknak, a közlésnek, megbánásnak és megbocsátásnak személyes síkjai nem kényszeríthetők össze valamely „múlt-feldolgozás-program” vagy „megbékélés-ideológia” jegyében. Kiválóan szemlélteti ezt az ambivalenciát *André Van In* filmje a dél-afrikai Igazság és Megbékélés Bizottságának munkájáról,³⁷ közelebbről a következő jelenet: egy bestiális módon megölt áldozat anyja és özvegye áll szemben a tettessel a tárgyalóteremben. Az asszony megkérdi: „Hogyan bocsáthatnék meg ennek a bűnösnek?” A Bizottság képviselője így szól hozzájuk: „Ez az ember amnesztiát kér, de ön nincs arra kötelezve, hogy megbocsásson neki. Semmi esetre sem köteles ön megbocsátani – de mi megkegyelmezzünk neki.” Éppen egy ilyen jelenet és ehhez hasonló esetek jelzik: a múltfeltárás és megbékélés lelki-erkölcsi és vallási dimenziói, valamint a jogi-politikai sík nem fedik egymást. Sokkal inkább jelzik ennek az egész kérdéskörnek komplexitását, többretegűségét, sőt ellentmondásosságát – függetlenül attól, hogy dél-afrikai megbékélés-folyamat, pártállami diktatúra tartótisztjeinek és ügynökeinek története vagy majd olyan konfliktushelyzetek kerülnek egyszer rendezésre, mint amelyek napjainkban tartják rettegésben a világot (Ukrajnában, a Közel-Keleten stb.).

A tanulság a világban eddig kipróbált megbékélésprojektek tapasztalataiból az, hogy emberek közötti megbékélésre való hajlandóság nélkül az emberi együttélés közösségei (csoportok, népek, nemzetek) sem lesznek képesek kiengesztelődni – de politikai-társadalmi

³⁷ *The Truth Commission (1999)*. Directed by André Van In: <http://www.entre-chien-et-loup.be/film-film-56-production-en.html> (utolsó megtekintés 2019. 11. 07.). Ld. ehhez még Simon HATTESTONE: *Meet Your Family's Killers*, in: *The Guardian*, 18 May, 2001. <https://www.theguardian.com/film/2001/may/18/culture.features1> (utolsó megtekintés 2019. 11. 07.).

akarat nélkül, megfelelő jogi és strukturális feltételek, kulturális keretek és miliók létrehozása nélkül az egyének sohasem fognak kimerészkedni a titkolózás, a háritás, a szégyen vagy éppen áldozatszerep magányából. Ugyanakkor napjainkra az is világossá vált, hogy azokban a társadalmakban burjánzanak fel újabb igazságtalanságok, ott kerül sor újból emberjogi sérelmekre, visszaélésekre, ott fertőzi az együttélést a kirekesztés, a gyűlölködés, az ellenségképgyártás és a felesleges félelemkeltés szelleme, ahol a múlttól való hallgatást mesteri szintre tökéletesítették.³⁸ Eberhard Jüngel megfogalmazása ebben a vonatkozásban is sokatmondó: „a bizalomra való képtelenség és a bizalom megelőlegezésének hiánya tönkreteszi a békét, nemcsak egyének, de népek között is.”³⁹ Valóban, ahol nincs bizalom, ott be van programozva az újabb igazságtalanságok megjelenése – de ahol sor kerül a bizalom megélésére, legfőképpen a megelőlegezett bizalomra, ott elkezdi valami felsejleni: a gyógyító emlékezés, a kölcsönös elengedés és a közösen megélhető jövő perspektívája.

A megbékélés mindig folyamat! Nem állapot, hanem olyan folyamat, amelynek impulzusokra, gesztusokra és fórumokra van szüksége, s nyilván sok türelemre, empátiára, szakmai kompetenciákra, s közben az igazság megismerésének igényére. De az a múltfeltárási igyekezet és megbékélésprogram, amely a történelmi igazság feltárására, az akták felnyitására vagy éppen újabb lezárására nem a kiengesztelődés érdekében, hanem más emberi vagy politikai célok szándékával közelít, újabb igazságtalanságokat programoz be előre, s újabb történelmi vétkek és bűnök generálódásának nyit teret.

Felhasznált irodalom

- ARENDE, Hannah: *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1960.
- BALOGH László Levente – VALASTYÁN Tamás (szerk.): *Az áldozat reprezentációi*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. (Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 2.)
- BELLAH, Robert N.: *Civil Religion in America*, in: Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences, 96(1967). 1–21.

³⁸ Vö. Thomas HOPPE: *Aufarbeitung belasteter Vergangenheit – Voraussetzung oder Hindernis für Versöhnung?*, in: Una Sancta, 52(1997). 218.

³⁹ Eberhard JÜNGEL: *Das Opfer Jesu Christi als sacramentum et exemplum. Was bedeutet das Opfer Christi für den Beitrag der Kirche zur Lebensbewältigung und Lebensgestaltung?*, in: DERS.: *Wertlose Wahrheit. Theologische Erörterungen III.*, Kaiser Verlag, München, 1990. 261–282, 282.

- BOSSMEYER, Carolin – TRAPPE, Tobias: *Verzeihen, Vergeben*, in: RITTER, Joachim et al. (hrsg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie. Bd. 11.*, Schwabe Verlag, Basel, 2001. 1020–1026.
- BUBMANN, Peter – DEINZER, Roland – LUIBL, Hams Jürgen (hrsg.): *Erinnern, um Neues zu wagen. Europäische Gedächtniskulturen. Evangelische Perspektiven*, Gymnasialpädagogische Materialstelle, Erlangen 2011.
- CRÜSEMANN, Frank: *Die Tora. Theologie und Sozialgeschichte des alttestamentlichen Gesetzes*, Kaiser Verlag, München, 1992.
- Dalferth, Ingolf U.: *Der auferweckte Gekreuzigte. Zur Grammatik der Christologie*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1994.
- DERRIDA, Jaques: *Jahrhundert der Vergebung. Verzeihen ohne Macht – unbedingt und jenseits der Souveränität*, in: *Lettre International*, 48(2000), 10–18.
- Fazakas Sándor: *Versöhnung, Vergebung, Verzeihen*, in: Anselm, Reiner – Körtner, H.J. Ulrich (hrsg.): *Evangelische Ethik Kompakt. Basiswissen in Grundbegriffen*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2015. 219–227.
- FAZAKAS Sándor: *A Krisztus áldozatára való emlékezés és a kiengesztelődés társadalmi relevanciája*, in: BALOGH László Levente – VALASTYÁN Tamás (szerk.): *Az áldozat reprezentációi*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. 25–41. (Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 2.)
- FAZAKAS Sándor: *Emlékezés és megbékélés. A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.
- FAZAKAS, Sándor: *Versöhnung als Modell der historischen Aufarbeitung*, in: *theologie.geschichte*, 7(2012), <http://universaar.uni-saarland.de/journals/index.php/tg/article/viewArticle/477/516#fuss8> (utolsó megtekintés 2019. 11. 07.)
- FAZAKAS Sándor: *Vétkeztünk... Egyház történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében*, L'Harmattan, Budapest, 2017.
- FISCHER, Johannes: *Verstehen statt Begründen. Warum es in der Ethik um mehr als nur um Handlungengeht*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 2012.
- GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.
- GYÖRGY Péter: *Apám helyett*, Magvető Kiadó, Budapest, 2011.
- HATTESTONE, Simon: *Meet Your Family's Killers*, in: *The Guardian*, 18 May, 2001. <https://www.theguardian.com/film/2001/may/18/culture.features1> (utolsó megtekintés 2019. 11. 07.)
- HELL, Cornelius: *»...dann hat Gott sich mir im Bild von Auschwitz offenbart«. Das Werk des ungarischen Schriftstellers Imre Kertész*, in: *Orientierung*, 60(1996), 222.
- HÖFFE, Otfried: *Die Macht der Moral im 21. Jahrhundert. Annäherungen an eine zeitgemäße Ethik*, C. H. Beck Verlag, München, 2014.

- HOPPE, Thomas: *Aufarbeitung belasteter Vergangenheit – Voraussetzung oder Hindernis für Versöhnung?*, in: *Una Sancta*, 52(1997). 211–224.
- HUIZING, Klaas: *Shame on you! Scham als Grundbegriff einer protestantischen Ethik*, in: *Zeitschrift für Evangelische Ethik*, 57(2013/2). 89–101.
- JANKÉLÉVITCH, Vladimir: *Verzeihen?*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2006.
- JÖRNS, Klaus-Peter: *Notwendige Abschiede. Auf dem Weg zu einem glaubwürdigen Christentum*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2004.
- JÜNGEL, Eberhard: *Das Opfer Jesu Christi als sacramentum et exemplum. Was bedeutet das Opfer Christi für den Beitrag der Kirche zur Lebensbewältigung und Lebensgestaltung?*, in: DERS.: *Wertlose Wahrheit. Theologische Erörterungen III.*, Kaiser Verlag, München, 1990. 261–282.
- JUREIT, Ulrike – SCHNEIDER, Christian: *Gefühlte Opfer. Illusionen der Vergangenheitsbewältigung*, Campus Verlag, Bonn, 2010.
- KLAPPERT, Bertold: »*Alles menschliche Leben ist durch Stellvertretung bestimmt*« (D. Bonhoeffer). *Oder: Siehe das Lamm Gottes, das die Sünde der Welt (er-)trägt (Joh 1,29)*, in: *Evangelische Theologie*, 72(2012/1). 39–63.
- KODALLE, Klaus-Michael: *Verzeihung denken. Die verkannte Grundlage humaner Verhältnisse*, Wilhelm Fink Verlag, München, 2013.
- KÖRTNER, Ulrich H. J.: *Evangelische Sozialethik* (UTB 2107), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, ³2012.
- LIEBSCH, Burkhard: *Bezeugte Vergangenheit oder Versöhnendes Vergessen: Geschichtstheorie nach Paul Ricœur* (DZPh Sonderband 24), Akademie Verlag, Berlin, 2010.
- LÜBBE, Hermann: »*Ich entschuldige mich*«. *Das neue politische Bußritual (2001)*, Berliner Taschenbuch Verlag, Berlin, ²2003.
- MARKS, Stephan: *Warum folgten Sie Hitler? Die Psychologie des Nationalsozialismus*, Patmos Verlag, Düsseldorf, 2007.
- MICHNIK, Adam – HAVEL, Václav: *Confronting the Past: Justice or Revenge?*, in: *Journal of Democracy*, 4(1993/1). 20–27,
- PICKEL, Gert: *Nostalgie oder Problembewusstsein? Demokratisierungshindernisse aus der Bewältigung der Vergangenheit in Osteuropa*, in: SCHMIDT, Siegmund – PICKEL, Gert – PICKEL, Susanne (hrsg.): *Amnesie, Amnestie oder Aufarbeitung? Zum Umgang mit autoritären Vergangenheiten und Menschenrechtsverletzungen*, Wiesbaden, 2009. 129–158.
- REUTER, Hans-Richard: *Art. Versöhnung IV. Ethisch*, in: BALZ, Horst et al. (hrsg.): *Theologische Realenzyklopädie, Bd. 35*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2003. 40–43.
- SAUTER, Gerhard: *Art. Versöhnung*, in: FAHLBUSCH, Erwin et al. (hrsg.): *Evangelisches Kirchenlexikon, Bd. 4.*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, ³1996. 1165–1169.

- SCHULLER, Alexander: *Opfertod und BRD*, in: BERNER, Knut: *Neure Verflechtungen von Macht, Religion und Moral*, Lit Verlag, Hamburg, 2006. 19–33.
- SMITH, Gary – MARGALIT, Avishai (hg.): *Amnestie oder die Politik der Erinnerung in der Demokratie*, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1997.
- SOBOCZYNSKI, Adam: *Der Budapester Frühling Ungarns Star-Philosophin Ágnes Heller gibt den Protesten gegen die Regierung ein Gesicht. Was treibt sie an?*, in: *Die Zeit* von 12.01.2012, Nr. 3. 42.
- STOELLGER, Philipp: *Ende des Opfers und Opfer ohne Ende. Neure systematisch-theologische und religionsphilosophische Perspektiven zum »Opfer«*, in: *Verkündigung und Forschung*, 56(2011/2), 62–78.
- The Truth Commission (1999)*. Directed by André Van In: <http://www.entre-chien-et-loup.be/film-film-56-production-en.html> (utolsó megtekintés 2019. 11. 07.).
- VISKY S. Béla: *A filozófia keresztje. A megbocsátás problémája Vladimir Jankélévitch morálfilozófiájában*, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2016.
- WELZER, Harald: *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Fischer Verlag, Frankfurt a. M., 2005.
- WENGST, Klaus: *»...dass der Gesalbte gemäß den Schriften für unsere Sünden getsorben ist«*. *Zum Verstehen des Todes Jesu als stellvertretende Sühne im Neuen Testament*, in: *Evangelische Theologie*, 72(2012/1). 22–38.
- WILKOMIRSKI, Benjamin: *Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939–1948*, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1999.
- ZIMMERMANN, Rolf: *Moral als Macht. Eine Philosophie der historischen Erfahrung*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg, 2008.